

Feillərə Məxsus Qrammatik Arxaizmlər

¹ **Gulcin Ceferova**

<https://doi.org/10.69760/gsrh.0250205022>

Xülasə:

Bu məqalədə Azərbaycan dilində fel kateqoriyasına aid qrammatik arxaizmlər araşdırılır və onların tarixi inkişafı, funksional dəyişiklikləri, müasir dildəki qalıqları, eləcə də istifadədən çıxma səbəbləri təhlil edilir. Tədqiqatın məqsədi qədim və orta əsrlərə aid yazılı abidələrdə rast gəlinən, amma müasir ədəbi dildə ya tamamilə unudulan, ya da məhdud şəkildə qorunub saxlanılan fel şəkilçiləri və formalarını elmi cəhətdən izah etməkdir. Məqalədə əvvəlcə “qrammatik arxaizm” anlayışı dəqiqləşdirilir, sonra isə feillərin müxtəlif morfoloji formalarında müşahidə olunan spesifik arxaik nümunələr (məsələn, qədim feili bağlama şəkilçiləri, unudulmuş əmr və keçmiş zaman şəkilləri və s.) konkret nümunələrlə göstərilir. Eyni zamanda, bu formaların qədim türk dillərində izləri və digər türk dillərindəki paralelləri də qeyd olunur. Tədqiqat göstərir ki, bəzi arxaik fel formaları müasir dildə əsasən dialektlərdə, xalq dili nümunələrində və poetik mətnlərdə qalmaqdadır. Belə arxaizmlər üzərində işləmək tarixi qrammatikanın və ümumi dilçiliyin inkişafına töhfə verir, eyni zamanda dilin semantik və üslubi zənginliyini artırmağa imkan yaradır.

Açar sözlər:

arxaikləşmə; qrammatik arxaizm; feili bağlama; şəxs sonluğu; dil tarixi

Giriş

Arxaizm dilçilikdə bir dil vahidinin (morfem, söz və ya qrammatik formasının) normativ ədəbi dil çərçivəsindən kənar qalması, ya da funksiya və istifadəsinin zəifləməsi deməkdir. Arxaizmlər leksik, semantik, fonetik və qrammatik səviyyələrdə müşahidə oluna bilər. Qrammatik arxaizm isə morfoloji və ya sintaktik kateqoriyaya aid forma və əlavələrin müasir dil normalarından kənara düşməsi ilə xarakterizə olunur. Belə arxaik formalı şəkilçilər qədim dövrlərdə olduqca geniş yayılmış, lakin zaman ərzində danışığ və yazı dilinin normallaşması prosesi nəticəsində demək olar ki, tədricən ləğv edilmişdir.

Azərbaycan dilinin tarixində qrammatik arxaizmlərin və onların filoloji tədqiqinin rolu son tədqiqatlar zamanı diqqət mərkəzində olmuşdur (Azizov, 2016). Arxaizmlər dili tarixi aspektdən başa düşmək üçün açar funksiyasını oynayır, çünki onların sistematik şəkildə araşdırılması dili formalaşdıran qanunauyğunluqları göstərir. Bu məqalədə isə feillərə məxsus qrammatik arxaizmlər öyrənilir. Məlumdur ki, fel şəkilçiləri tarixi dilçiliyin qəhrəmanıdır və qədim türk yazılı abidələrində bir çox arxaik formaya rast gəlmək mümkündür. Məqalədə bu formaların mənbələri,

¹ Jafarova, G. 2nd-year Master's Student in Azerbaijani Language Specialization, Nakhchivan State University, Azerbaijan. Email: gulcinceferova@ndu.edu.az. ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-7853-6124>.

onların funksiya dəyişmələri və müasir dildəki izləri kontekstual nümunələr əsasında göstəriləcək, beləliklə də tarixi dilçiliyin önəmli elementləri olan arxaik şəkilçilərin tədqiqinə töhfə veriləcəkdir.

Feilin əmr şəklindəki arxaik formalar

Azərbaycan dilinin XIV–XVI əsr klassik ədəbi mətnlərində feilin əmr formasında müasir ədəbi dildən fərqli arxaik şəkillərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, birinci şəxsin təkdə müasirdə işlənməyən «-ayım, -əyim» şəkilçiləri XV–XVII əsrlərə qədər paralel istifadə olunurdu. Şah İsmayıl Xətəinin bir misrasında (1474–1524) feilin əmr halında «biləyim» (bilməyim) forması müşahidə olunur (Xətai, 2005, s.343). Eyni şəkilçi daha sonrakı klassik ədəbiyyatda da qismən qalır; Məhəmməd Füzulinin əsərində «edəyim» forması buna misaldır (Füzuli, 2005, s.319). Tədqiqatçıların fikrincə, bu «-ayım, -əyim» şəkilçiləri XVIII əsrin əvvəllərinə qədər nəinki xalq dilində, hətta ədəbi dildə də paralel idi, lakin sonradan yazı dilində itmiş, yalnız şivələrdə qalmışdır (Mirzəzadə, 1990, s.138).

Girişdə qeyd edildiyi kimi, İkinci şəxsin təkdə –qıl, -gil şəkilçilərinin istifadəsi də klassik dövr ədəbiyyatında çox yayılmışdır. Məsələn, Şah İsmayıl Xətəinin şeirində «Saqınmagil cəhanə» ifadəsində (Xətai, 2005, s.144) gördüyümüz «-magil» şəkilçi morfemi əmr formasıdır. Dədə Qorqud dastanlarında və digər klassik nümunələrdə «görəyim», «edəmagil» kimi «-gil» şəkilçisi ilə əmrin ifadə olunduğu çoxsaylı misallara rast gəlinir (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s.92; Nesimi, 2004a, s.122). Həmçindən Mirzəzadə (1990, s.138) qeyd edir ki, XVIII əsrə doğru bu -gil, -ğıl şəkilçiləri ədəbi dildə demək olar ki, istifadədən çıxmış, yerini mürəkkəb «-ginən, -gilən» şəklinə verməyə başlamışdır. Məsələn, M.P. Vaqifin bir misrasında «Görginən düşübdür nə hala Vaqif» formasında «-ginən» şəkilçi işlədilir (Vaqif, 2004, s.126). Dilçiliyin tədqiqatçıları hesab edir ki, «-ginən» şəkilçisi tarixi inkişafda ilkin «-qıl» və şəxsə aid «-sən» şəkilçilərinin birləşməsindən meydana çıxmışdır (Rəhimov, 1965, s.150). Bəzi müasir Azərbaycan dialektlərində – xüsusilə Şərqi qrupuna aid dialektlərdə (Mugam, Şamaxı, Hökməli və s.) – bu «-ginən» şəkilçisi də hələ XX əsrə kimi folklor və şifahi nitqdə çəkindirici kimi işlənmişdir (Şirəliyev, 2008, s.191).

Feilin əmr formasının birinci şəxsin cəmi üçün artıq indi az istifadə olunan şəkilçilərindən biri «-alım, -əlim, -avuz, -əvüz» formasıdır. Klassik mətnlərdə bu şəkilçi istifadə olunurdu; misal üçün, XVI əsr Nəsimi divanında «uralmış uş» və «surəim uş» ifadələrində («ur-», «surə-» köklərinə + «-uş» şəkilçisi qoşulmaqla) bu -avuz/-əvüz forması təmsil olunub (Nəsimi, 2004a, s.70). Rəhimov (1965, s.150) vurğulayır ki, Bakı dialektində qorunmuş «-egüz» şəkilçisi klassik ədəbi dildəki «-əvüz»ün yerli variantı olmuşdur. Bundan başqa, klassik ədəbi dil nümunələrində arxaik «-a gör, -i gör, -a görgil» şəkilçilərinə də təsadüf edilir. Məsələn, Xətəinin bir misrasında «gör yar eşiyyində anın düşə» bəndində feilin əmrində «gör yar» birləşməsi var (Xətai, 2005, s.176). Dədə Qorqudda «öldürmə görgilə» cümləsindəki «görgilə» şəkilçisi də bu qrupa daxildir (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s.30). Bu arxaik əmr formaları sonrakı dövrdə müasir «-ım/əm» (birinci şəxsin təkində) və «-aq/ək» (birinci şəxsin cəmi, gələcək zamanda) şəkilçiləri tərəfindən əvəz olunmuşdur. Nəticə etibarilə, feilin əmr formasındakı bu qədim şəkilçilərin tədqiqi tarixi morfologiyanın mühüm problemlərindən biridir.

Feili bağlama şəkilçilərindəki arxaik formalar

XIV–XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatında feilin təsirlənməyən (bitməyən) formaları, xüsusilə feili bağlama şəkilçiləri, qədim türk yazılı abidələrindəki izlərini müəyyən dərəcədə saxlamışdır. Məsələn, qədim Türk abidələrindəki *-ban* əlavəçisi «-ban» və «-banın» şəklində rast gəlinir. O dövrün Azərbaycan ədəbi dilində isə bu şəkilçi «-iban», «-iban», «-ban» variantlarında işlənmişdir. Nümunə üçün Şah İsmayıl Xətəinin bir misrasında «baxuban, o nəzərgahə şükr edirəm» ifadəsində «baxuban» kəlməsində feili bağlama «-ban» şəkilçisi görünür (Xətai, 2005, s.149). Həmçinin XVII əsr Nəsimi divanında «məndən küsüban» şəklində oxşar «-ban» şəkilçisinə rast gəlinir (Nəsimi, 2004a, s.46). Bu şəkilçinin *-iban* forması da həmin dövrdə aktiv idi; misal üçün, Dədə Qorqudda «qalqubanı» kəlməsi «-ban» şəkilçisi ilə ibarətdir (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s.45). Tarixi məlumatlara görə, XIX əsrə qədər bu köhnə *-ban* şəkilçisi dilimizdə istifadə olunmuş, sonralar isə «-ib/-ib» şəkilçisinin sinonim forması olaraq arxaikləşərək əsasən dialektlərdə qalmışdır (Mirzəzadə, 1990, s.172).

Mirzəzadə (1990, s.172) göstərir ki, ortabab dövrdə *-ub*, *-üb* və *-uban*, *-übən* şəkilçiləri arasında hələ tam aydın fərqlər formalaşmamışdı. Sonralar isə feilin keçmiş zamanından fərqləndirmək məqsədilə bu şəkilçilərə «-an, -ən» (qeydlik vəziyyət şəkilçiləri) əlavəsi düşmüşdür. Bu dil tarixi proses nəticəsində «-uban, -übən» arxaik formaları meydana çıxmış, müasir dialektlərdə (məsələn, Quba, Zaqatala, Qazax şivələrində) qorunmuşdur (Mirzəzadə, 1990, s.172). Yəni XIX əsrdən sonra ədəbi dildə yalnız «-ib/ibən» şəkilçisi qalıb, «-iban» tamamilə arxaizmə çevrilib. Şirəliyev (2008, s.191) də bildirir ki, bizim dialektlərdə *-iban* şəkilçisi «-ib» və «-an» elementlərinin birləşməsindən yaranmış qədim bir formadır. Beləliklə, «-ban» şəkilçisinin tarixi variantları Azərbaycan dilində ortaq köklü ikisiləbli şəkilçilərin təkamülündə əhəmiyyətli yer tutur.

Fel bağlama şəkilçilərindəki digər bir arxaik nümunə müasirdəki «-madan, -mədən» şəkilçisinin qədim yazılı formasıdır. İlk dönmə türk mətnlərində bu şəkilçi «-madın, -mədin» surətində idi. Həmin ənənə XV–XIX əsr ədəbi mətnlərdə də özünü göstərmişdir. Məsələn, Şah İsmayıl Xətəinin əsərində «xaçan» sözü bağlama şəkilçisində «-madın» elementini ehtiva edir (Xətai, 2005, s.144). Bundan sonra –miladi XIX əsrə qədər– «-madan» və «-madın» paralel işlənmişdir. XX əsrin əvvəllərinə yaxın dilimizdə «-madan» daha çox qərarlaşdı; Tanrıverdi (2013, s.304) qeyd edir ki, ədəbiyyat normaları sabitləşənə qədər bu iki şəkilçi mövcud olmuşdur. Yuxarıda misal gətirilən «xaçan» sözü və klassik poeziyada rast gəlinən «təhqiç etmədin» kimi ifadələr (Füzuli, 2005, s.266; Xətai, 2005, s.144) –madın/–mədin şəkilçisinin arxaik variantlarının istifadəsinə sübutdur. Bu şəkilçinin məzmunu “hərəkətin səbəbi+çıxışlıq hal” kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Ədəbi dildə istifadə olunmayan, lakin arxiv yazılışlarda görünən digər bir formant «-dıqca» şəkilçisidir. XIV–XVI əsr nümunələrində bu şəkilçi feilin bağlama formalarına deyil, məxsusiyyət şəkilçisi ilə birgə mürəkkəb şəkildə düşürdüyü müşahidə olunur. Məsələn, Xətəinin şeiri “gördükümçə” və “qılırmən” kimi «-q» şəkilçisini saxlayan bağlama formaları ehtiva edir (Xətai, 2005, s.171), hansı ki müasir yazıda əmr mənasını verən «qıl» şəkilçisi ilə sonlanıb. Bu da göstərir

ki, XII–XV əsrlərdə bağlama şəkilçiləri tam möhkəmlənməmiş, tərkibindəki hərəkət adları (“qıl” və s.) ayrı-ayrılıqda formasını saxlamışdır.

Müasir dilimizdə artıq istifadəsi arxaıqlaşmış başqa şəkilçilərə misal –iq şəxs şəkilçisinin keçmiş forması «-z» elementidir. XIV–XVI əsrlərdə birinci şəxsin cəmi üçün «-iq»la yanaşı «-uz/-iz» şəkilçisi də işlənmişdir. Şah İsmayılın «al-mış-uz» fiili (Xətai, 2005, s.222) məhz «-uz» şəxs şəkilçisi vasitəsilə yazılıb. Tanrıverdi (2013, s.304) vurğulayır ki, XVIII əsrə qədər «biz» əvəzindən törəyən «-uz/-iz» şəkilçisi yazı dilində paralel idi, sonradan arxaıqlaşaraq mürəkkəb buraxılmışdır. Ayrıca, son gələcək zaman «-acaq/-əcək» şəkilçiləri ilə yanaşı «-isər» arxaik morfemi də klassik mətnlərdə işlənirdi. Məsələn, böyük klassik İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında “gedisərsən” (gedərsən) forması mövcuddur (Nəsimi, 2004b, s.37). Bununla yanaşı, keçmişdə «a+dur/ə+dür» şəkilçiləri də həmin dövrdəki indiki zaman üçün istifadə olunurdu. Beləliklə, feilin müxtəlif zaman-qədər şəklindəki bu qədim əlavələr də arxaik xüsusiyyət daşıyır.

Digər arxaik formalar

Keçid dövrlərinə aid dillərdə digər köhnəlmiş şəkilçilərə də rast gəlirik. Məsələn, adətən keçmişdə «-mayaraq, -məyərək» mənasını verən «-madan, -mədan» şəkilçiləri XVII–XIX əsr ədəbiyyatında “-madan, -mədən” kimi istifadə olunmuşdur; məhz bu, feilin bağlama zamanı –ma+dan cəm formasının yenidən analizindən əmələ gələn variantdır. Bundan başqa, çox köhnə dövrlərdə iştirak felinə əlavə olunan «-ç» komponenti («-caq, -əcək» şəkilçilərindəki «-c» fonetikliyi) özlüyündə bir əvəzdır və indiki zamanda zaman bildirən element kimi daha çox IX–XI əsr kitabə yazılarında müşahidə olunur. Məqalənin əsas hissələrində qeyd olunan nümunələrdən aydın olur ki, feillərin tarixi şəkilləri yalnız morfoloji struktur baxımdan deyil, həm də quruluş sahəsində (zaman, şəxs kateqoriyalarında) böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu baxımdan, əsasımız məhdud görülən arxaik formalar dilin qrammatik inkişaf prosesini aydınlaşdırmaq üçün əvəzsiz mənbədir.

Nəticə

Araşdırmamız göstərir ki, feillərə aid qrammatik arxaizmlər sadəcə dilin “köhnə” formaları deyil, həm də dilin tarixi inkişafının açarıdır. Bu şəkilçilər və morfemlər üzərində sistemli tədqiqat dili daha dərinlən anlamağa, tarixi morfolojiya və fonologiya qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə imkan verir. Arxaik formaların saxlanması dialekt və xalq dilində milli mənsubiyyət və şivə fərqliliklərini ortaya qoyur, eyni zamanda şifahi folklor nümunələrində zəngin leksik-grammatik qatlar yaradır. Beləliklə, bu məqalədə göstəriləyi kimi, klassik dövr Azərbaycan ədəbiyyatında arxaizm olan fel şəkilçilərinin öyrənilməsi tarixi qrammatika və ümumi dilçilik sahələri üçün faydalıdır. Onlar tədqiq edildikdə, həm köhnə ədəbiyyatın anlaşılmasını gücləndirir, həm də dilimizin struktur və funksional zənginliyini ortaya çıxarırlar.

İstinadlar

Azizov, E. (2016). *Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası*. Bakı: Elm və Təhsil.

- Füzuli, M. (2005). *Seçilmiş əsərləri* (6 c., I c.). Bakı: Şərq-Qərb.
- Hashimov, A., & Abuzerli, A. (2025). The Restoration of Archetypal Memory in Yusif Samedoglu's The Day of Murder: A Psychoanalytic and Symbolic Interpretation. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(5), 60-66.
- Kitabi-Dədə Qorqud (S. Əlizadə, Ed.). (2004). Bakı: Öndər.
- Mirzəzadə, H. (1990). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Bakı: Elm.
- Nəsimi, İ. (2004a). *Seçilmiş əsərləri*, I cild. Bakı: Lider.
- Nəsimi, İ. (2004b). *Seçilmiş əsərləri*, II cild. Bakı: Lider.
- qızı Cabbarova, S. R. (2025). Məktəbəqədər yaşlı uşaqların intellektual hazırlığı və inkişafı. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 2(4), 48-58.
- Rəhimov, M. (1965). *Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi*. Bakı.
- Şirəliyev, M. (2008). *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Tanrıverdi, Ə. (2013). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Vaqif, M. P. (2004). *Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Veliyev, E. (2022). Azerbaijan-Türk Dilinin Lügət Terkibinin Zenginləşmesinde Morfoloji ve Sentaktik Usulün Rolü. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 3(1), 39-45.
- Veliyev, E. (2025). Speech Culture and Deliberative Practices: Negotiating Local Norms in Multicultural Contexts. *Journal of Azerbaijan Language and Education Studies*, 2(3), 151-175.
- Xətai, Ş. İ. (2005). *Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.

Received: 20.09.2025

Revised: 22.09.2025

Accepted: 10.10.2025

Published: 29.10.2025